

ОЛОХ ИНИН ОХСУУУ

1. БЫЛЫРГЫТТАН

Былыр Нам улууһун Хатын Арыы нэһилиэгэ сүрдээх киэн сири ылар. Манна билинни Салбан нэһилиэгин, Кыһыл Дэриэбинэ, Аппааны, Искра алаастара, тыалара, уулара барыта киирэллэрэ. Бу сирдэр 9 аҕа ууһун бас билиилэрэ этилэр: I Салбан, II Салбан, Хамалҕан, Бачаах, Тирбэх, Бөтүгэт, Кийиргэс уонна Арчылыын диэн уустар киирэллэрэ. Бу уустар киэн нэлэмэн ходуһалара, мэчирэьгнэрэ, баай байанайдаах хара тыалара, кыһыл, үрүн көмүс хатырыктаах үөскүүр күөллэрэ, үрэхтэрэ, уулара элбэх сүөһүлээх сэниэ баай Игнатьевтар, Корякиннар у.д.а. бас билиилэригэр бааллара. Кинилэр хас биирдиилэрэ уонтан тахсалыы хамначчыттаах этилэр. Олор истэригэр Бөтүгэт аҕатын ууһун кийитэ Винокуров Степан Дмитриевич Анисия диэн кэргэнинээн сайынын оттоон-мастаан, кыһынын от-мас тийээн, бултаан-алтаан хамначчыттаан олорбута. Сылын аайы күттүөннээх хамнас диэни аахсыбаттара, нэһиилэ онгойор айахтарыгар эрэ, үксүгэр урут ылбыт иэстэригэр үлэлииллэрэ. Хаета да оҕоломмуттара кыра саастарыгар суорума суолламмыттара. Ол тийийиммэт-түгэммэт ыарахан олох содула этэ. Онуоха эбии икки былаас охсуһуута кыаммат-хараммат кыра ыалга ордук ыар тыынынан дьайара. Ас-танас тийбэт, от-мас чычырбас. Бас билэр олорор дьиэлэрэ суоҕа, балаҕаннаах ыалга дьукаахтаһан эргиччи көмүлүөк оһоххо хамначчыттыыллара. Бу курдук олордохторуна 1919 сыллаахха тохсунньуга, Баһылайап танара күн уол оҕо төрөөбүтэ. Ол иһин Баһылай диэн сүрэхтэппиттэрэ. Аҕыйах сылынан быысаһаннар Улахан Ааныс, Аччыгый Ааныс диэн кыргыттар төрөөбүттэрэ.

Өктөөп революциятын сабыдыалынан улууска сэбиэт былааһа олохтоһон, сир үллэһингэ ытыллан, сирэ суох сирдэнэн, сүөһүтэ суох сүөһүлэнэн, баай-дьаданы диэн атааннаһыы тохтоон, хас биирдии киһи, ыал бэйэтин көнүлүн ылан үрүн хараҕын өрө көрөн үөһэ тыыммыта. Бастаан хастыы да ыал кыттыһан табаарыстыбанан бурдук ыһынар, от оттуур дьарыктаммыттара. Кыттыһан үлэлиир туһалааҕын билэн ыаллар аны холбоһоннор артыал тэринэн сирдэрин, сүөһүлэрин холбообуттара.

1930 с. нэһилиэктэр кыраныыссаларын сан-алыы тыырбыттарыгар Ыстапааннаах аҕа уустара Хамаҕатта нэһилиэгэр бэриллибитэ. Бу аҕа ууһун дьоно «Кыһыл ыллык» артыалы тэриммиттэрэ. Ыстапааннаах Анньыыска бэйэлэрин баҕа өттүлэринэн өлбүгэ сирдэрин уонна сүөһүлэрин сороһун холбоон, 1933 сыллаахтан бу артыал чилиэннэринэн буолбуттара. Ыстапаан араас үлэҕэ биир сүрүн үлэһит, Анньыыската ыанньыксыт быһыытынан туох баар күүстэринэн үлэлээбиттэрэ. Анньыыската 1937 с., бэйэтэ 1939 сыллаахха ыалдьан өлбүттэрэ.

Уоллара Баһылай, оччотооһу оҕо сиэринэн, Хатырык оскуолатыгар бастакы кылааска үөрэнэ киирбитэ. Ыстапаан уолун Мальцев Николай Дмитриевич

диэн күтүөтүгэр олордубута. Онно 4-с кылааһы бүтэрбитэ. Намна кэлэн дьоно Баакынһа диэн оҕонньордооххо олордон салгыы үөрэттэрээри гыммыттара да хаартыһыттар наһаа мустаннар уруок да үөрэтэр, сынньанар да усуллубуйа суоҕуттан ыксаан дьонугар Былаахай алааһыгар күрээн хаалбыта. Инньэ гынан 15-тэн колхоз үлэһитэ буолбута. Аҕалаах ийэтэ өлбүттэрин кэннэ икки балтын бэйэтэ иитэр кыһалҕаҕа киирбитэ. Оччолорго колхоз 33 хаһаайыстыбалааҕа, сылгылыынынахтыын 400-кэ тийэ сүөһүлээбэ. Баһылай оройуон тэрилтэлэригэр Николай Дьяконовтыын уокка оттор мас тизээн киллэрэн саһааннаан биэрэллэрэ. Саас аайы ыраах Эһэ Хайаҕа, Моой үрэххэ 4-5 киһи буолан таһаҕас таһыытыгар бараллара.

Колхозтара син балаҕа дохуоттааҕа. Көлөһүн күнүгэр центнеринэн бурдук, эт, арыы үллэстэллэрэ. Ол эрэри кэлин, 1941-42 сылларга, улахан кураан буолануонна немецкай талабырдьыттар сэриинэн түһэннэр, элбэх киһи бастакы хомуурга сэриигэ бараннар дохуот лаппа аччаабыта. Ыарахан күннэрдьыллар үүммүтүгэрэ.

Ити курдук үлэлии-хамсыы сырыттахтарына ыһыах кэнниттан колхоз 9 эдэркээн туруук үлэһиттэригэр Михаил Ивановка, икки Иван Оконешниковтарга, Василий Максимовна, Тит Павловка, Иннокентий Кривошапкинтарга, Егор уонна Григорий Москвитиннарга уонна Василий Винокуровка бэбиэскэ тийээн кэлбитэ.

2. ИЙЭ ДОЙДУ КӨМҮСКЭЛИГЭР

1942 с. бэс ыйын 22 к. бэбиэскэ тутуат тэлиэгэлээх атынан оройуон киинигэр кэлбиттэрэ. Киэһэ ШКМ оскуолатын олбуоругар муспуттара. Быһа холуйдахха 500-кэ киһи баара. Сарсынтгытыгар эргэ танара дьиэтигэр комиссия тэрийбиттэрэ, аҕыйах киһи доруобуйатынан сыыйыллыбыта.

Бэс ыйын 25 күнүгэр Граф Бизэргэр киллэрэн ойоҕоһунан эрдинэр көлөһөлөөх, икки мэндизмэннээх «Пропагандист» диэн борохуотунан төрөөбүт дойдуларыттан — Эңсиэли хочотуттан — эңсиллэр Элиэнэ эбэлэрин өрө өксөйөн, чээл күөбүнэн көрбүт үүнүүлээх, отгообут ахан арыыларын кэннилэригэр хаалларан собуруу айаннаабыттара.

Осетроваттан «полуторка» массыыналарга олордон Заярскайга диэри, онтон Иркутскайга тохтоон табаарынай поездка тизэллэн Челябинскайга тийибиттэрэ. Василий Степанович:

— Айаннаан иһэн отчуттар бугуллауу сылдыбалларын ымсыыра көрөрбүт уонна биһиэхэ эмиэ оттоон эрдэхтэрэ диэн кэпсэтэр этибит, — диир. — Биһигини кытта уус-алданнар, сангаардар, батамаайылар бииргэ айаннаабыттара. Челябинскайга тийибиппигэр маршевай, хайыһар уонна офицердар роталарыгар араартаабыттара. Баһылай Винокуров Иван Оконешниковтыын (Күүстээх), Иннокентий Кривошапкинныын хайыһар ротатыгар түбэспиттэрэ. Офицердар роталарыгар Григорий Леонтьевич Москвитин, уоннаабылар маршевайга түбэһэн үргүлдү сэриигэ барбыттара.

Хайыһардыттары ый кэрингэ үөрэтэн баран Волга өрүһү Саратов куорат аннынан туораппытара. Бэрт уһуннук айаннатан Сталинградскай фронга тийбиттэр.

— Дожотторбун тус-туспа взводтарга тарҕатан кэбиспиттэрэ, онтон ыла көрсүбэтэҕим, — диир Баһылай.

3. СТАЛИНГРАДКА

— Сталинградтаағы фронт таһыгар кэлэн биһиги взводпут, ротабыт аата, нүөмэрэ сотору-сотору уларыыр быһыылаах этэ. Нууччалыы билбэт, кйтра үөрэхтээх киһи бастаан утаа иннибин-кэннибин билиммэт этим, ханна үүрэллэр да ол хоту сылдыарым, — диир кырдыаҕас фронтовик.

Василий Степанович уоттаах сэриигэ бастакы сүрэхтэниитэ Сталинградка буолбута. Өрүһү туораан ханнык эрэ чааска холбоһон маахайданан, ытыалаһа-ытыалаһа Сталинград иһигэр тракторнай заводка тийбиттэр. Ол сылдьан «Сталинград босхолонно» диэн үөрүүлээх сураҕы истибиттэр, баһаам элбэх фашиһы билиэн туппуттарын көрбүттэр.

Дон өрүс үрдүгэр турар Комсомольскай куоракка сынньалантга тахсыбыттара. Онно олодохторуна Сибиир дивизията аара буомбалааһынна түбэхэ-түбэхэ элбэх сүтүктээх тийэн кэлбитэ. Манна Иннокентий Кривошапкиннаах кэлсибиттэр этэ. Олору кытары холбоһон Курскай тоҕойго баар Ульяновка дэриэбинэтигэр обороналаныахтаах этилэр. Астара быстан олодохторуна сана

офицердар кэлэннэр чаас чааһынан үллэстэн харагганы быһыһынан ханна эрэ илдэ барбыттара. Сарсыарда билбиттэрэ Большая Ульяновка диэн дэриэбинэҕэ аҕалбыттар. Манна биир ый олорбуттар. Аһылыкка биирдии курууска эбиэс бурдугунан оноһуллубут хааһыны сииллэрэ. Биир түүн танкалар үрдүлэригэр олордон Новочеркаскай дэриэбинэҕэ аҕалбыттар.

— Манна кэлэн эрэ килиэп сиэбиһпит. 1943 сыл I Маайын бырааһынньыгын бу дэриэбинэҕэ көрсүбүппүт. Мин төрдүс Сталинградскай гвардейскай механизированнай корпуска сулууспалыы сылдыарбын дьэ билбитим. Кривошапкиммытын «бэйэтин соруйан илиигэ ытынна» диэн байыаннай трибуналга сууттаан бастаан 8 сылга хаайыыга у ран баран кэлин штрафной батальонтга ыппыттар этэ. Бу саамай ыарахан сылбыт этэ. Танаспыт илдьирийэн, бэйэбит дьудэйэн, быкка ыстаран сордоммуспут ахай. Биирдэ барыбытын Малай Ульяновкаҕа илдээннэр тимир уһаакка уу кутан оргутан танаспытын симэн буһарбыттара, бэйэбитин сууннарбыттара. Сорохторбут

аһары ырандүүдэйэн, араас ыарыыларга да ыалдьан өлбүттэрэ. Сорох командирдарбыт аһары кытаанах этилэр, мөлтөх өттүн атаҕастыыр да түбэлтэлэрэ баара. Биирдэ мин күннээҕи хаһар нуормабын толорботоҕум иһин сууттаары гынан баран, сэриигэ хорсунум иһин элбэх махтал суруктаах, туох да дьиэгим суох буолан сууттаабатахтара. Взводум командирын көмөлөһөөччүтэ Киселев уонна Афанасий Авксентьев диэн нуучча саллаата көмүскээннэр тохтоппуттара, — диэн сэхэргиир Василий Степанович.

4. КУРСКАЙ ХАЙЫСХАҔА

— Күн киириэн аҕай иннинэ аһаан баран дэриэбинэбитигэр төннөн иһэн Курскай тоҕой аннынан аһар шоссеҕа баар пропускной пуунга пропустарбытын көрдөрөөрү тохтоон олодохпутуна эмискэ немецкэй истребитель чопчу көтөн кэлэн пулеметунан ытыалаан 9 киһибитин, ол иһигэр командирбытын Борисовы өлөрбүтэ. Тохтоон олорор дэриэбинэбитигэр өстөөх үспүйүөнэ баара буолуо диэн, биһиги квадраппытын ыйан биэрэн самолет чопчу кэлэн ытыалаатаҕа диэн түүн облава онорон көрбүттэрэ да кими да булбатахтара. Сарсыарда командирбытын уонна саллааттарбытын көмөн бырастыыласпыппыт, салют ыппыппыт.

Матвей Курган диэн үрдэл тэллэҕэр кэлэн 3 км. кэтиттээх миинэлэммит хонуу таһыгар тохтоотубут. Сапердар бүтүөхтэригэр диэри түүн аайы солбуйса сылдьан харабыллыбыт. Миинэлээх хонуу солонон хас да хонукка хамаанда күүтэн олордубут. Эмискэ «киһи күрээтэ» диэн суһал сигнал кэлбитэ. Бэрэбиэркэлэнэн көрбүппүт — биһиэннэрэ бары бааллар. Атын взвод киһитэ күрээбитин тутаннар ыйаан өлөрбүттэрин Григорий Москвитиннаах аһаан иһэн көрбүттэр үһү.

Миинэлэртэн ыраастаммыт хонуубутун туораан үрдэлбит ыкса анныгар кэлэн окуопа хастан сыттыбыт. Соторуартподготовка буолуохтаах, онтон ракета өрө уһууран табыстабына атаакаҕа ыстанабыт диэн буолла. Артиллериябыт үлэлээн тингидэ. Үс кыһыл ракета табыста да биһиги «ураа» хаһытаабытынан иннибит диэки ойбохтоон иһэн аны «колушкаларга» инниннит. Туораабыппыт кэннэ танкаларбыт ситэн аастылар. Өстөөх харса суох уоту аһар. Хас да танкабыт умайда. Буулдьа ыйылаан олорор, төбөбүтүн өндөттөрбөт. Ыксаан үрдэлбит анныгар диэри чугуйдубут. Дьоммутун аабыммыппыт ротабыт 120 киһититтэн 40-на эрэ хаалбыт. Сылайан утуйа сыттаһпытына туох эрэ эмискэ көхсүбэр ньир гыннарда. Соһуйаммын «я ранен, пропал» диэбитинэн утуйа сытар дьонум үрдүгэр түспүппүн. Дьонум көхсүбүн харбыалаан көрбүттэрэ миинэ оскуолката котелокпун тоҕо көтөн рюкзагым иһигэр запала суох противотанкавай гранатам угар саайбыт.

Киэһэ бирикээс кэллэ. Сынньанын диэбиттэр. Били биһиги киирбит сирбитинэн Уйбаан Оконешников (Күүстээх) баар ротатын связиһа командирынаан кэлэн ааспыттара. Оһуобай соруудахха баран иһэллэрэ. Тумул тоҕойун эргийэн иһэн, миинэни үктээтилэр быһыылаах, тыас ньиргийээтин

кытта дьоммут танаастара эрэ буору быһынан өрө көтөн баран сиргэ таммалаан түстэ. Эрэйдээхтэр өллөхтөрө ол.

Сынньалантга икки хоммуспут кэннэ биһиги итэҕэстэрбитин толоро сана киһи бөҕө кэллэ. Олору кытта биһиги Мариновка диэн оройуон киинигэр айанныбыт. Дьэ бу Курскай тоҕой саҕаланыыта этэ. Мариновка чугаһынаабы уһун үрэххэ танкаларбыт уонна «Катюшаларбыт» хаайтаран олороллор эбит. «Кааскаларгытынан буорда таһан үрэҕи туоруур суолла онорун», — диэн хамаанда кэллэ. Элбэхпит бэрт буолан икки чаас иһинэн туоруур суолу толордубут ээ! Уруккута муосталаах эбит, ону буомбалаан кэбиспиттэр. Инньэ гынан Мариновкаҕа икки чаас хойутаан кэлибит да өйдөнөр-төйдөнөр бокуойа суох атаакаҕа киирдибит. Немецтэр ытан лигийдилэр. Сырсан истэхпитинэ ортобутугар снаряд дэлби барда. Буруота дьайбарбытын кэннэ көрбүтүм отделением командира атаҕа быстан баран сытаахтыыр. Тохтотор бокуой биэрбэккэ «кукурузаҕа» диэн хамаанда кэлэрин кытта ол диэки ыстанныбыт. Сана тийээспитин кытта көхсүм эмиэ ньир гынна да «өллүм» диэн санаа элэс гынан ааста. Үрдүбүттэн туох эрэ ыарахан баттыыр курдук. Онтукабын үллэннээн-үллэннээн түһэрбитим аттыбар снаряд эстэн буорунан көмпүт эбит. Оронон тахсыбытым аттыбар табаарыһым тыыннаах сытар эбит. Өссө: «Киһи ынгырдабына тыыннаах эрэри, тоҕо хардарбаккын» — диэн мөҕө тоһуйда. Мэккиһэ сытыахпыт дуо ойон турдубут да атаакаҕа киирэ турдахпыт дии...

Иннибитигэр баар дэриэбинэ диэки «Катюша» тыаһа аал да аал, артиллерия ньиргий да ньиргий — киһи дөйүөх тыаһа. Дэриэбинэ дьиэлэрин түннүктэрэ көстөр сиригэр тийбиһипитигэр немецтэр төбөлөрө лэкээриннэһэн көһүннүлэр. Ытыалы-ытыалы иннибит диэки харса суох киирдибит. Дэриэбинэҕэ киирээспитин кытта холуодьастартан ууну иһимэн, сүһүрдүллүбүттэр диэн хамаанда кэллэ, холуодьас аайы харабыл туруордулар. Дэриэбинэҕэ тохтообокко сылайбыт, аччыктаабыт, утаппыт дьон сүүрэн сордоннубут. Арай икки акка соһулан иһэр куукунаны снаряд табан алдыаппыт. Биир ат иһэ хайдыбытыттан бары ааһан иһэи ким хаһатын, ким оһоһоһун быһа тарда-тарда аһахпытыгар уган ыстыы-ыстыы бара турдубут. Ити курдук 3 км. сүүрэн баран, тохтоон, окуопа хастабыт. Эмискэ тулабытыгар өстөөх буулдьалара ыйылы түстүлэр. «Төһүнүн» диэн хамаанда бэриллэрин кытта били дэриэбинэбит диэки төттөрү сүүрдүбүт. Биһигини батыһан киирбит хас да танкаларбытын немецтэр уматтылар. Өр-өтөр буолбата, хат хамаанда буолла — эмиэ атаакаҕа киирдибит. Ол киирэн иһэн көрдөхпүтүнэ били маабыын ааспыт садпыт суох, танка, массына бөҕө умайа турар. Аны үрдэлгэ тахсан окуопа былдьаһыыта буолла. Тулабытыгар буулдьа чып чыбырҕас, буору өрөкүтэн бурҕаннатар. Ол аайы этим тардар, иэним кэдэнниир. Ытыалааһын арыый намыраабытыгар аны окуопабытын кэнэтиннибит. Бастаан чуут охсуһа сыстыбыт ээ! Онтон эйэлэстибит. Дьэ сэриигэ оннук буолар эбээт!

Немецтэри кытары окуопаттан окуопаџа утары ытыалаһыы. Үксүгэр төбөбүн өндөппөккө эрэ ытыалыыгын. Киэһэ харанарыыта немецтэр уоттара хаптайар. Түүн этэнтгэ хоннубут. Сарсыарда халлаан сырдыыта немец уота эмиэ сэтэрээтэ. Сяабынан хамаанда кэллэ: «Танкалар атаакаалаан эрэллэр, гранаталаргытын бэлэмнээн!». Балайда кэтэспиппит кэннэ өстөөх диэкиттэн буор бурџайара көһүннэ. Миинэлэр эстиилэрэ хойунна, тулабыт күдэн буорунан оргуйан олорор. Иннибитигэр кукуруза уонна хаарыаннаах сэлиэһинэй бурдук бөџө умайар, буруо бөџө, туту да, оннооџор танкалары, көрдөрбөт, мэхэйдиир. Чугаһаан баран сүтэн хаалахаала өрүтэ өндөнкөлөөн иһэллэрэ дьэ көһүннэ. Автоматтарбыт диискэлэрин толоруна-толоруна харса суох ытыалаан тингийэбит. Иннибитигэр эрдэ киирэн саспыт немец пехотата баара утары ытыалыыллар. Танкалар олох бу ыкса чугаһаан кэллилэр, улахан тардыныы, бэлэмнэнии... Противотанковай орудиеларбыт бары үлэлээн тинийдилэр. Биһиэхэ чугаһаан испит танкалар бөтө бэрдэрэн ыталлара намыраата, онно-манна хара буруо табыста. Өстөөх алта танкалара буруолуу тураллара көһүннэ. Бу күннээџи уоттаах сэрии итинэн бүппүтэ. Немец төттөрү тэйдэ, буулдьата иһиирэрэ аџыйаата, дөрүн-дөрүн артиллерията эрэ ытыалыыр.

Ити күн умайбыт бааһынаџа окуопа хастыбыппытын кэннэ эмиэ иннибит диэки диэн хамаанда кэлбитэ. Харананы быһыһынан сырсыы. Иннибитигэр сырдатар немецкэй ракета табыста да биһигини минометтарынан харса суох ытыалаабытынан бардылар. Биһиги бөтө бэрдэрэн, хамаандата суох төттөрү куоттубут. Хаптас гына-гына харанаџа күлүктэтэн сырыстыбыт. Минометтар ытыалаан бүппүттэрин кэннэ бэйэ бэйэбитин иһиирсэн ынырыстыбыт, суолга киирэн чөмөхтөстүбүт. Хас да киһибит суох. Биир кэдэрги тайанан олорор киһини өгөйөн көрбүтүм алын сынааџа суох быһыылааџа, мээнэ хардыгыныыр эрэ этэ. Били, миигин буортан тахсыбыппар Мариновкаџа мөхпүт нууччам оџонньоро олороохтуур эбит. Кинини кэннибитигэр испит санитардар ылбыт буолуохтаахтар. Сотору халлаан сырдаан барбыта. Куукуна кэллэ диэбиттэрэ. Аһабатахпыт икки хонно. Миигин командирдарым элбэх фляганы сүктэрэн илдэ бардылар, балачча ыраах сир. Куукунабыт хойуу мастаах саад иһигэр онхойго саһан турар. Хас киһилээхпитинэн котелоктарбытыгар кыра-кыра миини кутан, килиэп уонна сүүстүү грамм арыгы биэрдилэр. Командирдарбыт ыллылар. Бэрт ыксалынан умсатөннө түһэн хааман истэхпитинэ чугас соџус самолет тыаһа иһилибитэ. 59 Маска сөрөнөн саһа-саһа сырсан көрдүбүт да син биир таба көрөн буомбалаабытынан барда. Килиэп сүтэн иһэр байыас бааһырда. Уоннаабылар этэннэ окуопаларбытыгар тийбиппит. Аспытын дьоммутугар тарџатан бары аһаан кыратык сэниэ ылбыппыт. Килиэппит аџыйах этэ. Аһыы олордохпугуна немец самолета хаста да буомбалаабыта, пулеметунан ытыалаабыта. Авксентьев Афоня диэн Сибиир уола бааһырбыта, ону мин бэрэбээскилээбитим. Баар-суох табаарыһым этэ. Бүлгүнүгар икки буулдьа

түспүт. Биир табаарыным — взвод командирын көмөлөһөөччүтэ Киселев эрэ хаалбыта. Уоннаабылар үгүстэрэ сана кэлбит дьон этилэр.

Күнүс биир чаастан кимэн кирии биллэриллибитэ. Связистарбыт ракеталар өгнөрүнэн көрөн ханнык хамаанда бэриллэрин арааран билэргэ үөрэппиттэрэ. Сэрии ньиргиэриттэн кулгаабын бүөлэнэн истибэт буолабын, ол иһин ити ракеталарынан сирдэтиэхтээххин. Кыргыһы кэнниттэн 4-5 чаас ааспытын эрэ кэнниттэн кулгаабын аһыллар — «чунг» гынар.

Атаакаҕа кириэх иннинэ киһи наһаа ыгылыһар, көлөһүн бөҕө тахсар, айабын хатар уонна араас санаа бөҕө төбөҕөр кутулар, «орто дойдуга онгорбут айыым буруйум суох этэ, күн сиригэр тыыннаах хаалбыт киһи» диэн танараттан көрдөһөр курдук ботугураан ылабын.

Ракета табыста. Кимэн кириигэ турдубут. Артиллерия тингийэр, «Катюша» ыйылыыр. Иннибит диэки сүүрдүбүт. Дьону батыһан харса суохдүккүйэн истим. Өстөөх утары артиллерия уотун аста. Икки өттүттэн күүстээх ытыалаһыы. Аан быдаан хараҥа быһыһынан сүүрэн иһэн снаряд боруонкатыгар түбэстэхпитинэ онно түһэн тыын ыла-ыла ойон тахсан сүүрэн иһэбит. Дьонтон хаалбат, миинэҕэ табыллыбат соруктаахпыт. Ол сордонон истэхпитинэ иннибитигэр дэриэбинэ көһүннэ. Итии сыралаһан быһыһыттан тахса охсоорухарса суох онно сүүрэбит. Тахсааппытын кытары үчүгэй баҕайы сөрүүн салгын кэлэргэ дылы, ону эҕирийэн сэргэхсийбит курдук буоллубут. Артиллерия уотуттан куоттубут дии санааппытын кытта аны буулдьалар ыйылыы түстүлэр, кааскаларбытын сирэйбитигэр саба тардынан түөспүтүн лаппаахыбытынан хаххалаан иннибит диэки сырсабыт. Сороҕор охтон ылабыт да ойон туран эмиэ кимэбит. Ол курдук муннанан истэхпитинэ сотору уһун онхой сир — хоруу — кэллэ. Онно түһэритин кытта буулдыа тохтоото. Түгэҕэр кыра сыккыс уута баарыгар бары умса түһэн уулаатыбыт. Эмискэ немец диэн хаһыы иһилиннэ. Иннибэр өстөөх иһэр курдук этэ да сүтэн хаалла. Иккис немец иһэрин көрөөт ыттым да тиэрэ таһылла түстэ. Хаспахпытыттан өрө сүүрэн табыстыбыт. Уолаттарым мин өлөрбүт немецпиттэн барытын бары турута тытан аастылар. Миэхэ арай маскировочнай сиэккэни быраҕан биэрбиттэрин ааһан иһэн хабаҥ ыллым.

Онтон-мантан илиилэрин өрө ууммут өстөөх саллааттарын аҕаллылар. Аара илдьэн иһэн немец саллааттарын ыталлар үһү диэни истэр этим. Мин эмиэ Ийэ дойдубутун эһэри, бар дьоммутун кыргаары, баар-суох хаарыаннаах эйэлээх олохпутун аймаабыт биир эмэ «дьиикэйи» кэһэппит киһи дии санаабытым. Ол эрэри эдэр баҕайы немецуолун илдьэ иһэммин аһынным: кини эмиэ ийэлээх, аҕалаах, киһиттэн төрөөбүт сордоох, үөһэттэн хамаанда, ыгыы-түүрүү, куттааһын күүһүнэн кэллэҕэ, сордооҕу ыт курдук өлөрөр айыыта бэрт, бэйэлэрэ даҕаны дьаһайыахтара дии санааммын бастакы абарбыт санаабыттан төнүннүм.

Бу кыргыһы кэнниттэн икки суукка сынньанныбыт. Отделениебыт 12 киһититтэн 5 эрэ хаалбыт. Онрн сана дьонунан толордулар. Атын сиргэ баран

окуопа хастан сыттыбыт. Сарсыарда хас киэһэ аайы кимэн кирири буоларын сэрэппиттэрэ, эбии ботуруон, граната түнэппиттэрэ. Артподготовка саҕаламмыта. Кимэн кириригэ турдубут. Өстөөх эмиэ артиллерия уотун аста. Куота сатыыбыт. Дирин соҕус онхойго түһэн, сынньана түһэри гыммыппытын, бэстилиэттээх командирбыт үнтү хамаандаалаан туруорталаата. Боруонкаттан боруонкаҕа түһэ-түһэ кимэн иһэбит. Ол сылдыан табаарыһым Киселев сирэйэ барыта хаан буолбут. Командирбыт связнойунаан барыта 9 киһи өлбүтүн эттэ.

Ракетница «бой да бой» биллэрэн, дьон атаҕын тыаһа топ тобугурас. Тахсан сүүрдүбүт. Өттүкпэр баас ылан оҕуннум. Дьонум «ураа» хаһытаһаллар. Тыас-уус намыраата. Биһиэннэрэ үрдэли ылбыттар. Биһигини, бэрэбээскилээн баран, кимэн кирири иннинэ тохтообут сирбитигэр төттөрүүрдүлэр. Хааман содьоронноон иһэн хас да бааһырбыт дьону булан, сырдыгы былдьаһа, санчааска бардыбыт. Киэһэнэн бааһырбыттар элбээтибит — 40-ча киһи буоллубут. Санчаас ханна баарын ыйытабыт да ким да билбэт. Хааман иһэн утары массыына көрсөн ыйыппыппы'ын өссө да 10-ча км. баар диэтилэр. Нэһиилэ содьоронноһон истэхпитинэ иннибитигэр ыраах «ноон-ноон» диэн дорҕоон иһилиннэ. Биһиги муодарҕаан ол дорҕоон хоту тийбиппит аһаҕас халлаан анныгар сиргэ тэлгэммит соломо үрдүгэр баһаам элбэх бааһырбыт байыастар сыталлар эбит. Ити «ноон» диэн кинилэр ынчыктарын дорҕооно эбит. Түөрт бөдөн-садан' санитардар ыараханлык бааһырбыттары наһыылканан дьиэҕэ таһаллар.

Биһиги инники кирбиигэ оностубут бэрэбээскилэрбитин хайыта тыыттылар, сагалыы бэрэбээскилээтилэр. Харанарыыга элбэх массыына кэллэ. Сороҕу наһыылканан, сороҕу хаамтаран илдээн кузовка соломоҕо сытыартаатылар. Айаннаан иһэн чаас буола-буола тохтуубут, ол аайы санитаркалар тахсан көрөллөр, ыйыталаһаллар.

Ростов куоракка кэлибит. Дьэ манна билбитим сэбиэскэй норуот чахчы аһыныгаһын, үтүө санаалааҕын, үрдүк кулууралааҕын. Сарсыарда куорат уулуссаларынан массыыналарбыт аргый аҕай сыллан айаннаабыттар. Суолбут былаһын тухары киһи бөҕө сэлэлэн турара. Дьахталлар, оҕонньоттор, баҕар, билэр дьоммут, кэргэттэрбит баалара буолуо диэн ыйытаан ыйыталаһаллар. Сорохтор килиэп, сымыыт, фрукта о.д.а. аһы-үөлү быраҕан биэрэллэр, үтүө тылларынан алгыы хаалаллар.

Госпитальга аҕалан баанньыкка сууннардылар, танаспытын уларыттылар, наһыылкаларга сытыаран ып-ыраас палаталарга ороннорго сытыартаатылар.

Түүнүн аайы тумба курдук олоппоско уу уурабыт. Немец самолета бумбалаатаҕына уубут тохтор, тревога биллэрэллэр. Тура сылдыааччылары таһырдыа таһаартыылар. Бумбалааһын сороҕор кылгастык, соруҕор иккилии чааһы барар. Сарсыарда аайы санитардар, сиэстэрэлэр бэрэбээскилэрбитин уларыталлар, эмтииллэр, эйэбэс тылларынан санаабытын көтөҕөллөр, бөҕөргөтөллөр.

Операция күнүстэри-түүннэри тохтообокко оноһулар. Хирурдар үрдүк званиелаах офицердар быһыылаахтара.

Миигин нэдиэлэ курдук эмтээн баран чааспар төттөрү ыттылар. Кэлбитим — урукку дьоммуттан ким да суох.

Азов муора кытытыгар турар Ворошиловград куоракка быһыылааба, иккиһин улахан кырыктаах кыргыһы кэмигэр илиибэр уонна атаһпар балачча улахан баас ылбытым. Ый кэрингэ госпитальга эмтэммитим кэннэ атын госпитальга Ростовской уобалас Сельскэй оройуонун Трубецкой станциятыгар илдьибиттэрэ. Манна 5 ый сыппытым. Комиссия түмүгүнэн 1943 сыл ахсынньы бүтүүтүгэр дойдулаабытым.

Төрөөбүт Ийэ дойдубутун, социалистическай тутулбутун, бар дьоммутун немецкэй фашизмтан көмүскүүр кыргыһыга кыттан иэспин чиэстээхтик толорон ахтылҕаннаах Саха сиригэр үөрэ-көтө айаннаабытым, — диэн Василий Степанович кэпсээнин түмүктүүр.

5. ЭЙЭЛЭЭХ КЭМНЭ

— Иркутскайга диэри онтон Большой Невергэ диэри поһынан, онтон Алдан куораттан икки ый устата таһаҕас массыынатанан сындылҕаннаах, сылаалаах айаны айаннаан 1944 сыл олунньу 18 к. дьибэр Хамаҕаттаҕа этэннэ тыыннаах эргиллэн кэлбитим. Аймах-билэ дьонум үөрэ-көтө көрсүбүттэрэ. Кэргэним сэрии иннинэ арахсыбыта, дьибэр икки балтыларым эрэ хаалбыттара. Онтукаларбын детдомна биэрбит этилэр. Ол саас детдомтан бэйэбэр ылаттаабытым. Мантан ыла сэрии кэннинээҕи эйэлээх олоҕум, үлэм саҕаланар.

Күнү-дьылы бараабакка үлэлээбитинэн барбыгым. Оройуонтга да, нэһилиэккэ да үлэһит илии наада этэ. Аан бастаан Искра алааһыгар Горнай наһоҕа соҕотуопка отделыгар үлэҕэ киирбитим. Ол саҕана карточнай система, килиэп, арыы, саахар, куруппа барыта нуорма. Миэхэ рабочай, 62 балтыларбар иитимнэ купоннарын биэрбиттэрэ. Аһылык онон син тийэрэ. Мин үлэм — сүөһү тириитин, күндү түүлээҕи хомуйан райпотребсоюзка атаарыы.

1945 сыл ахсынньытыгар оройуон салалтатын соруудабынан райпотребсоюзтан уонна атын тэрилталартан дьону түмэн Кэбээйи быһыгар Лаабыда күөлгэ 12 киһини балыктата таһаарбытым. Сотору «Баһылай Винокуров 12 киһини Лаабыдаҕа аһа-танаһа суох таһааран хоргутан өлөртөөбүт үһү» диэн сурах тарҕаммыта. Искраҕа дьибэр олодохпуна райком бэрэстэбиитэлэ тутан киллэрэр. Партия райкомун иккис секретаре Неустроев Е.П. бюроҕа дьүүлээн баран «бу түүн бородуукта тиэйэн тахсан дьонтгун быһаабатаххына холубунай эппиэккэ тардыллыан» диэн куттаата. Хайыахпыный ол түүн Искрабар тиийэн сельпо председателэ Эверстон Куонаан Софроновичтан Салбанна тиийэр көлө көрдөөтүм, бурдук, арыы, чэй, саахар о.д.а. бородууктаны ылан икки акка тиэйэн түүннэри айаннаатым. Бырдыакыга ыал сана туран эрдэбинэ тийдим. Саман Кириллин (Чугучук)

уолунаан олороллоро. Таһаҕаспыттан ас киллэрэн аһаатыбыт, кыһалҕабын кэпсээтим, Оҕонньор көрдөһүүбүн быһа гыммакка эбии ат уларыста уонна уолун Василийы ат төннөрөөччүнэн ыытта.

Салбанна Винокурова диэн нуучча эмээхсинэ баара. Чэйдээтибит. Эмээхсин акушерка этэ. Мин Баһылайбын уонна атын хайгы-хайгы Лаабыдаҕа диэри барсарыгар агитациялаатым. Ырбыт аппытын солбуйан Киров аатынан колхоз председателэ Захаровтан эбии ат ылан бардыбыт. Иккис түүммүтүгэр Лаабыдаҕа тийдибит. Дьонум бэркэ олороллор эбит. Ас-үөл бөҕө. Нуормаларын анарын да сизбэтэхтэр. Балык бөҕөнү бултаан өрөһөлөөбүттэр. Приемщик уонна элбэх куул наада буолбут. Биригээдэни Миитэкэ Касьянов салайара. Үлэһитин анара дьахталлар. Хонон-өрөөн, аттарбын сынньатан оройуонна киирэн салалтабар дакылааттаатым дии. Хайгаатылар да, били быыҕабарбын устубатылар. Слепцов Иван диэн приемщикгы таһааран балыктарын кууллатан туттардыбыт. Таарыччы карточкаларын корешогун киллэрэн сельпоҕа отчуоттаатым. 30 тн. балыгы туттардыбыт, сороҕо өссө да хаалла. Райкомна киирэн эмиэ отчуоттаатым. Аны «Аһара элбэҕи бултатан баран айылҕа баайын буортулаары гыммыккын. Ханна батараары аһары бултатабын, тийэргэ көлө да суох. Көлө барыта Ааллаах Үүһнэ таһаҕас тийиитигэр барбыта. Балыгы буорту гыныан да бэйэн эппиэттиэн», — диэн турдулар. Көлөм да, тутум да суох, көмөлөһүн диэн көрдөстүм. Ону өйөөннөр хас колхоз аайы тийэн ыларга соруудах биэрдилэр. Колхозтар син тийэбиттэрэ, ол үрдүнэн 10 тн. ордугун оройуон киинин үлэһиттэригэр нэрээтинэн түнэспиттэрэ, харчытын хомуйбуттара. Колхозтар балыктарын харчытын барытын төлөөбүттэрэ. Арай Ленин аатынан колхоз председателэ И.Н. Бурнашев ер төлөөбөккө эрэйдээбитэ, кэлин төлөөбүтэ. Дьыала этэннэ быһаарыллыбыта.

Горнай наspo 5 атыһыттааҕа. Оччолорго ирдэбил, бэрэбиэркэ кытаанаҕа. Атыһыттарбыт үксүлэрэ итэҕэстээх аатыран сорохторо хаайыыга барбыттара. Кыра үөрэхтээх киһиэхэ үлэлиирбэр олус ыарахана. Ол иһин көрдөһөн уурайан «Кыһыл ыллык» колхозпар төннүбүтүм.

6. КОЛХОЗ, СОВХОЗ ҮЛЭТИГЭР

Баһылай «Кыһыл ыллык» колхозка араас үлэни толорбута. 1948 с. Петрова Вера Петровнадиэн кыһы кэргэн ылбыта. Кини бастыҕ үлэҕит, Саха АССР Верховнай Советам депутата эта. 1952 с. оҕолоноору өлбүтэ. Биир кыыс оҕо хаалбыта. Кэнники Вера Саввична диэн ыанньыксыт кыһы кэргэн ылан билинтгэ диэри эйэлээх, ньир-бааччы ыал буолан олороллор.

1955 сыллаахха оройуоннааҕы сир салаатын сэбиэдиссэйэ И.М. Шапошников Баһылайы Дьокуускайга прорабтар курстарыгар үөрэххэ ыыппыта. Ону бүтэрэн Ленин аатынан бөдөҥсүйбүт колхозка прорабтаабыта. Тутууга бастакы улэтэ — Хамаҕатта эргэ оскуолата. Матырыйаал, харчы уонна үлэһит илии тийбэт кэмигэр бэрт эрэйинэн, хас да сыл буолан баран

1958 сыллаахха үлэбэ кирибитэ. Тутууга сүннүүнэн 7-с кылааһы бүтэрбит уонна үөрэхтэн хаалбыт оҕолор үлэлээбиттэрэ.

1969 сыллаахха Ленин аатынан колхоз «Нам» совхозка холбоспута. Совхоз тутууга кылоабынай инженера Анатолий Иванович Васильев Баһылайы Хамаҕатта отделениетын прорабынан анаабыта. Баһылай Хамаҕатта эргэ кулуубун тутуутугар, өрөмүөн үлэлэригэр сылдыспыта, үөрэхтээх прорабтар элбээннэр, уурайан, пенсияҕа тахсыар диэри рабочайдаабыта.

Василий Степанович эдэр эрдэбиттэн общественной үлэбэ актыыбынайдык кытара. 1939 сылтан комсомол чилиэнэ, 1964 сылтан компартия эрэллээх чилиэнэ. Колхоз, совхоз, нэһилиэк экономика, културата сайдытыгар бары дьоһурун, билиитин биэрбитэ. Ветераннар нэһиликтээҕи сэбиэттэрин, народной хонтуруол бөлөбүн чилиэнин быһыытынан социалистическай бас билиини харыстааһынга, үлэ онорумтуотун үрдэтэйгэ ахсаабат кыһамньытын уурар. Туох эмэ сананы була сатыыр идэлээбэ. Рационализатор быһыытынан 20-чэ этиини киллэрбитэ. Кини этиилэрэ, оһоһуулар сүүһүнэн тыһыынча солкуобайдаах кэмчилээһини биэрбиттэрэ.

Василий Степанович Винокуров Аҕа дойду Улуу сэриитигэр хорсунун иһин Албан Аат III степенинэн, «Сталинград оборонатын иһин», «Германияны кыайыы иһин» мэтээллэринэн, кэлин Аҕа дойду Улуу сэриитин I степеннээх уордьанынан, «В.И. Ленин төрөөбүтэ 100 сылын бэлиэтээн. Килбиэннээх үлэтин иһин» мэтээлинэн иккитэ, Саха АССР Верховнай Советын Президиумун бочуотунай грамоталарынан наҕараадаламмыта. Улуу Кыайыы 45 сыла туолуутунан сибээстээн В.С. Винокуровка Нам оройуонун бочуоттаах гражданинын аата иггэриллибитэ. Ити курдук сэриигэ уонна эйэлээх кэмгэ үтүөлэрэ үрдүктүк сыаналаммытара.

Василий Степанович Вера Саввичналыын уон оҕону төрөтөн, барыларын иитэн улаатыннарар, үөрэхтээх үлэһит дьон онортоотулар. Маныаха Герой ийэ үлэтэ-хамнаа, кыһамньыта киһи биир тылынан эппэт улахан суолтаны ылар. Кини 47 сыл устата ыанньыксыттаабыта.

Оҕолорун кылгастык билиһиннэрдэххэ, улахан кыыстара Лидия французский тыл учуутала, аспирантураҕа үөрэнэр, кандидатскай диссертациятын көмүскүөхтээх. Вера Искра оскуолатыгар учууталлыыр. Захар Дьокуускайга эмиэ учуутал. Костя М.К. Аммосов аатынан Саха государственнай университетигэр военруктары бэлэмниир отделениетыгар, Еля кэтэхтэн университетка нуучча тылыгар үөрэнэллэр. Люба газоператорынан, Клара Хамаҕаттаҕа сэбиэккэ секретарынан, Люда Дьокуускайга оҕо саадыгар, Вася «Охотпромга» булчутунан үлэлииллэр. Надялара Дьокуускайдааҕы тыа хаһаайыстыбатын институтун ветеринарнай отделениетын бүтэриэ. Василий Степановичтаах 12 сиэннээхтэр.

Сэбиэскэй былаас 70-тан тахса сыллаах сайдыытын кэмигэр олорон, үлэлээн кэлбит боростуой бааһынай төрүттээх рабочай олобун туһунан

сурулунна. Бачча тухары бубылаас үтүөтүн-мөкүтүн, үөрүүтүн-хомолтотун, кыайытын-хотторуутун этинэн-хаанынан билбит ыал абатын олобо сырдатылынна.

Василий Степанович ааспыт олобун кытта билигин үөскээбит «уларыта тутуу» диэн ааттанар «ырыынак» үйэтин туһунан тэннээн бэйэтин санаатын маннык түмүктүүр:

— Сэбиэт былааһа диэн бу дьиннээх норуот былааһа баар буолан буор-босхо үөрэнэн, эмтэнэн, сынньанан олорбут эбиппит. Колхоз, совхоз курдук модун күүстээх техникалаах, элбэх киһи өйүн-санаатын уонна күүһүн холбоон ханныктаах да күн-дьыл хаппырыһыттан кутгаммакка, сүөһү-ас ииттэн кыһалжата суох олорбут эбиппит. Былыргы биһиги өбүгэлэрбит түһээн да көрбөтөх киэн-куон оскуолаларга, оҕо дьиэлэригэр оҕолорбут иитилибит, ыарыйдахха бэртээхэй диэн балыһаларга эмтэммит, государство, совхоз, тэрилтэ көмөлөрүнэн хас биирдии ыал киэн-куон, ыраас, аныгылыы тутуулаах дьиэлэргэ, квартираларга олорбут эбиппит. Хотунан-собуруунан буор-босхо күүлэйдээн тэлэһийбит эбиппит.

Ас-танас кырыымчыгын (сэрии сылларыттан уратыга), сыана билинни курдук өрө-таннары буккулларын, хамнас иирбит курдук халбанныырын билбэт этибит. Сэбиэскэй былаас бастакы, Аҕа дойдуну көмүскүүр Улуу сэрии сылларыгар ыарахаттар баар этилэр, ол барыга өйдөнөрө. Биһиги оннук кыһалжа оҕолорбутугар эргийбэтин туһутар үлэлээбиппит, сэриилэспиппит, үтүөнү санаан кыһаммыппыт. Ол барыта билигин биһиэхэ үөбүү буоларыттан хомойобут. Онорбут олохпутун огдолутан, совхозтарбытын ыһан, тэрилтэлэри бытарытан, күүһү-күдэби сарбыйан, алаас, үрэх аайы ыһыллан, «бааһынай хаһаайыстыбаҕа» хайдыһан дьэ, «абыраннахпыт» дииллэрин олох итэҕэйбэппин. Кэнэҕэски ыччаппыт кэхтэр суолугар, баай-тойот хабалатыгар төннөр суолга баран иһэбит дуу диэн дыксинэбин.

Бар дьонум, оройуонум салалтата, республика төбөлөөхтөрө, уһунукиэни ырынгалаан, ыһыллыыны-тобуллууну тохтотун, күүһү-уоҕу булгурутуман, инники кэскили былааннаахтык торумнаан диэн баҕабын, сүбэбин тиэрдэбин.

Василий Степановичка биһиги, үөлээннээхтэрэ, уһун дьоллоох үйэни баҕарабыт.